

РЕЗЮМЕ. Анъанавий тилшуносликда кўшма гапларни, хусусан, боғланган кўшма гапларни структурал, семантик ва функционал жиҳатлардан тадқиқ қилишда кўпгина ютуқларга эришилган. Бу борада амалга оширилган кўп йиллик тадқиқотларнинг натижалари ҳанузгача ўз аҳамиятини йўқотмаган. Шундай бўлса-да, туркий ва қорақалпоқ тилшунослигида боғланган кўшма гапларнинг семантик хусусиятларини ўрганишга бағишланган илмий ишлар эргашган кўшма гапларни ўрганишга нисбатан жуда кам ва бундай гаплар компонентларини изоҳлашда бир-бирига зид фикрлар олға сурилади. Мақолада боғланган кўшма гапларнинг тилдаги мақоми, компонентлар орасидани маъно муносабатлари ва ҳ. тўғрисидаги фикр-мунозаралар умумлаштирилиб, уларга муаллиф муносабати билдирилган.

РЕЗЮМЕ. В традиционной лингвистике достигнуты значительные успехи в изучении сложносочиненных предложений в структурном, семантическом и функциональном аспектах. Результаты многолетних исследований в этом направлении не потеряли своего значения и в наше время. Тем не менее, в тюркском и каракалпакском языкознании очень мало научных работ, посвященных изучению семантических свойств сложносочиненных предложений по сравнению с изучением сложноподчиненных предложений, к тому же в толковании компонентов таких предложений высказываются противоречивые мнения. В статье обобщаются мнения ученых о языковом статусе сложносочиненного предложения, о семантических отношениях между компонентами и выражается отношение автора к ним.

SUMMARY. In traditional linguistics, significant progress has been made in the study of compound sentences in the structural, semantic and functional aspects. The results of many years of research in this direction have not lost their significance in our time. However, in Turkic and Karakalpak linguistics, there are very few scientific works devoted to the study of the semantic properties of complex sentences in comparison with the study of complex sentences, moreover, conflicting opinions are expressed in the interpretation of the components of such sentences. The article summarizes the opinions of scientists about the linguistic status of a compound sentence, about the semantic relations between the components, etc., and expresses the author's attitude towards them.

Т.МӨТМУРАТОВТЫҢ ВУЛЬГАРИЗМЛЕРДЕН ПАЙДАЛАНЫҢЫ

Ж.Ж.Бухарбаева – таяныш докторант

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Таянч сўзлар: вульгаризм, сўкиш, ҳақорат, қарғиш.

Ключевые слова: вульгаризм, молчание, оскорбление, вражда.

Key words: vulgarism, silence, insult, enmity.

Тил билиминде вульгаризмлер деп аталыўшы кемситиўшы сўзлеринде жүдә унамсыз мүнәсибет, кемситиў, менсинбеў, пәске урыў сыяклы бир қатар мәнилер аңлатылады. Бундай сўзлерде кемситиўшилиқ, жек көриўшилиқ ҳәм турпайы мәни болады [1:92].

Вульгаризмлер тийкарынан көркем шығармаларда қахарманлар тили арқалы бериледи. Вульгаризмлер оқыўшы ҳәм тыңлаўшыда унамсыз мүнәсибет оятыўшы бирликлер саналса да, аўызеки ҳәм жазба әдебият ушын әхмийетли курал есапланады.

Вульгаризмлер менен мәдениетсыз сўзлерди стильлик максетте қолланыў көбинесе персонажлық диалогларда жийи ушырасады. Өйткени бул арқалы көркем сөз шебери ҳәр қандай персонаждың да ўақыяға, субъектке көзқарасын, қатнасын аңлатады [2:167].

Т.Мөтмуратов шығармаларында көркемшиликти, эмоционал тәсиршеңликти арттырыў максетинде вульгаризмлерден де орынлы пайдаланылған.

Шайыр шығармаларында вульгаризмлер мәни оттенклары бойынша бир неше семантикалық топарларға бөлинеди:

1. Адамлардың характериндеги кемшиликти билдириўшы вульгаризмлер;

2. Сөгис ҳәм ғарғыс мәнисин аңлатыўшы вульгаризмлер;

3. Хайўан атлары менен кемситиўшы вульгаризмлер.

Кемситиўшы мәнили сўзлер көркем шығармаларда, тийкарынан қахарманлар тилинде жумсалады. Лингвистикалық анализлеў барысында көркем шығармаға алып кирилген вульгаризмлерди кимниң (жынысы, келип шығыўы, мәртебеси, жасы сыяклы) сөйлеўде жумсалыўына қарап топарларға ажыратыў, қандай ўақытларда ҳәм не себептен қолланылып атырғанлығы ҳәм олардың лексикалық-семантикалық қурамы, диалектке тәнлиги сыяқлыларды анықлаў лазым болады [3].

Адамлардың характериндеги кемшиликти билдириўшы вульгаризмлер шайыр дәрәтпелеринде қолланылыўы:

Бизлер де қәдирлеп атырмыз оны,
Биз оған екінши өмир беремиз,
Қабак бас болмасаң түсинсеш соны,
Қой ыдысты орнына сен, қәне, қыз! /
Қапылмас онындай ешкибас қызлар,
Мен оны жумыстан қуўаман, тамам! /

Хәзир айтқан менен түсинбес хасла,
Ол ойлайды мени есиўас қыз деп. /
Ўах нетесең енди, жанады ишим,
Түсинбегенине сендей гешшениң /
Не қылып қойдым мен?! Ўах-ўах! Қум гелле!
Шебине шертилип кеттиғой намам [4].
Мени қанхор деменлер («Урыс дәрәтлери» поэма).

Шайыр дәрәтпелеринде бузық вульгаризми инсанлар минез-құлқындағы кемшиликти аңлатыў мәнисинде емес, ал бузық ақыл, бузық сөз, бузық атом түринде унамсыз мәни аңлатылған. Мысаллар:

Мен ала алмаспан бузық ақылды,
Жолымнан шатасып ессиз қалсам да.
Достым сындыраман «қыйсық шақынды»,
Бул аспан астында доссыз қалсам да («Шайыр таби-
яты»).

Гейбир сөзди болар муз деўге,
Гә от киби өртейди ол да,
Елди гезген бузық сөзлерде
Кеўиллерге урылған бомба. /
Бузық атом уўлар хаўаны,
Бузық сөз уўлайды кеўилди,
Екеўиниң паркы шамалы,
Екеўи да шайқар толыңды («Уллы» дүркин).

Сөгис ҳәм ғарғыс мәнисин аңлатыўшы вульгаризмлер де шайыр шығармаларында өнимли қолланылған:

Бирим-бирим сөзлер берилди,
Хәр ким бунда сөйледи қәлеп,
Болды бәри сондай орынлы,
Жаўдырылды урысқа нәлет («Урыс дәрәтлери» поэма).

Келтирилген мысалда шайыр адамлардың урысқа болған ғәзебин сүўретлеўде вульгаризмнен шебер пайдаланған.

Нәлетийлер хәддинен асып,
Ана жерди басқылап атыр...
Ўатанымның бетинен басып
Атырғаны емес пе ақыр! /
Қыялымда сол майып киси,
Еле-еле сөйлеп турғандай.
«Қурысын бундай болған урысы,
Аўхалымды көр» деп турғандай [5].

Шайыр урыс қахараманы тилинен душпанларға болған ғәзебин сүўретлеп бериўде де ғарғыс мәнили сөзди орынлы қолланған.

Биринши врач
Берман бер жүректи, үйжаңғыр, ақмақ!

(қолынан ыдысты алып)

Кесапат екен бул, жүзін қурысын! [5].

Шайыр келтирилген мысалда үйжанғыр, кесапат, жүзін қурысын сөгис хәм ғарғыс сөзлерди қатар қолланылыу арқалы поэмадағы врач хәм медсестра ортасында қарама-қарсылық шебер сәулеленген.

Хайуан хәм жәнлик атлары менен кемситиуши вульгаризмлер де шайыр шығармаларында қахарман образын сүүретлеуде орынлы қолланылған. Мысалы:

Сен жуап бересең заңның алдында,
Енди қолға түстиң шағауық шаян! /

Әдебиетлар

1. Бердимуратов Е. Хәзирги қарақалпақ тили. Лексикология. –Нөкис: 1994.
2. Бердимуратов Е. Әдебий тилдің функциональлық стильлериниң раўажланыуы менен қарақалпақ лексикасының раўажланыуы. –Нөкис: 1973.
3. Абидова З. Бадий матнда варваризм ва вульгаризмлар лингвопоэтикаси. Маг дисс. – Тошкент: 2011.
4. Мәтмуратов Т. Жақсылық сарайы. –Нөкис: 1986.
5. Мәтмуратов Т. Арзыу шәмени. –Нөкис: 1982.

РЕЗЮМЕ. Мақолада шоир Т.Матмуратов асарларида қўлланилган вульгаризмларнинг бадий ва услубий қўлланилиши ўрганилган. Шунингдек, шоир асарларида вульгаризмларни персонажларнинг воқеа ва ҳодисаларга муносабатлари ўрганилган.

РЕЗЮМЕ. В статье изучено художественное и методическое применение вульгаризмов, применявшихся в произведениях поэта Т.Матмуратова. Так же в произведениях поэта изучено отношение вульгаризма к событиям персонажей.

SUMMARY. The article studied the and methodological application of vulgarisms used in the works of the poet T.Matmuratov. Also, the poet's works studied the attitude of vulgarism to the events and events of the characters.

“РУСТАМХОН”ДОСТОНИДАГИ СИФАТ СЎЗ ТУРКУМИГА ХОС ЛЕКСЕМАЛАРНИНГ МЕТАФОРАЛАШУВИ

Х.Хамдамова – ўқитувчи

Жиззах политехника институти

Таянч сўзлар: бахши, достон, эпик маҳорат, эпик индивидуаллик, сифат, метафора, матн, лексема, тил, услуб ва ҳ.к.

Ключевые слова: бахши, эпос, эпическое мастерство, эпическая индивидуальность, качество, метафора, текст, лексема, язык, стиль и др.

Key words: bakhshi, epic, epic skill, epic individuality, quality, metaphor, text, lexeme, language, style, etc.

Бу типдаги сўзлар достон тилида, умуман, адабиёт ва халқ тилида морфологик тизимдаги от, отлашган сўзлардан олдин келиб, бирор нарса ва ҳодисанинг бирор белгисини ифодалаши билан хилма-хил коннотатив маъноларни юзага чиқаришга хизмат қилади. Сифат туркумига хос лексемаларнинг достон матнидаги услубий имкониятларини окказионал семаларни ифодалашда, яъни муайян эпик қаҳрамонларнинг бирор характерга хос ижобий ёки салбий хусусиятларини, достон ижросида тасвирланаётган қаҳрамоннинг турли хил кайфияти, ички кечинмалари, жанг майдонидаги рухий изтиробларини моҳирона баён қилиш орқали достон тингловчиларига турли хил метафорик ҳиссиётларни уйғотади. Ушбу услубий ҳосила натижаси ҳисобланган лисоний метафоралар ҳам бир жиҳатдан умумий ва ўхшашлик, иккинчи жиҳатдан бахшининг бадий маҳоратини, эпик репертуаридаги индивидуаллигини, ўзига хос услубига эга эканлигини белгиловчи восталардан саналади.

“Рустамхон”да сифат сўз туркумига хос бир қатор лексемаларнинг метафорик қўлланилиши кўплаб матнларда кузатилди: улар отга аниқловчи+аниқланмиш тарзида баҳоланиб, нарсас-ҳодисаларнинг муайян жиҳатларини аниқлаштиришга ёки ўхшатишликка хизмат қилган. “Метафорани танлаш субъект ихтиёрида бўлгани учун метафорани тушуниш доим ҳам осон бўлавермайди. Чунки субъект ўхшашликни очадиган эмас, яратади ҳам” [3]. Қуйидаги мисолни кўздан кечирайлик: “Борса от сариси тошиб ёки қулогидан ошиб, учадиган қушдай, ҳар кўзи таркашдай, юлдузни кўлаб парокқос бойлаб, ўйнаб турибди (375); Кела шаштим қайтмасин, - деб тўқсон ботмон чўяндан бўлган калтак билан кампирни қўйиб юборди. Кампир тарикдай тирқираб кетди” (426). Ушбу матнларда бахши эпик қаҳрамонларнинг муайян хатти-ҳаракати ва физиологик ҳолатини баён этишда ўхшатиш усули орқали метафоризациялаштирган. Тархаш лексемасининг изоҳи “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да ўжар, қайсарлик маъносида, тархашлик –

Мәкеме баслығы бола тура сен,
Қыянет еткенсең халықтың мүлкине.

Яқ, буған шыдап туралмаспан мен,
Алдатып қоймаймыз сендей түлкіге! [5].

Шайыр келтирилген мысаллардағы шаян, түлки вульгаризмлери арқалы сүүретлеп атырған қахарманға деген унамсыз сезимди, кәхәрди, ғәзепти оятыу ушын қолланылған.

Улыўма алғанда, шайыр вульгаризмлерден көркем шығарманың эстетикалық қунлылығын, тәсиршеңлигин арттырыўда орынлы қолланғанын көриўимизге болады.

қайсарлик, терслик маъноларида [5] қўлланилиши қайд этилган. Лекин, мазкур луғатда тарик лексемасининг изоҳи берилмаган. Достон матнидаги семантик маъно табиатига эга бўлган сифат лексемасига бахши достон куйлаш жараёнида ўзининг бахшиёна ижро услуби билан ёндашиб ифодалаган ва метафоризация ҳосил қила олган. Бинобарин муайян “ижодкорнинг дунёқараши, ғояси, рухий олами, эстетик идеали унинг ҳар бир образи, ҳар бир тасвирий воситасида намоён бўлади” [1].

Достон матнидаги метафоризациялашган лексемаларнинг лисоний табиати ҳақида сўз юритилганда, дастлаб метафораланаётган лексема ўзининг ёрқинлаштирувчи ҳосилани юзага чиқариш учун метафорик сўзни талаб қилганида ҳар иккала баҳоланаётган сўз орасида муайян ўхшашлик ва бир-бирига мос келувчи семаларнинг бўлиши шартлигини ҳисобга олиш зарур. Шу нуктаи назардан баҳолаганда, бахши достон куйлаш жараёнида оғзаки нутқдаги ёки анъанавий достонларда фаол қўлланувчи метафоралардан самарали фойдаланиб, тингловчиларининг эътиборини янада яқинроқ жалб этиш мақсадида баёнда аффе́ктивликни кучайтиришга, ижрода эпик бадийликни таъминлашга ва охи́роқибатда ўзига хос ва мос услубни яратишга эришган. Достондан намуна сифатида берилаётган қуйидаги матнлар бу борадаги қарашларимизни тўлиқ тасдиқлайди: “Бир юртдан бир юртга оғишиб қолган, подшо́ларнинг назнида бетайин (тайинсиз) одам бўлса, бу бизнинг одамимиз деб йиғлаб олар эди” (407); “Қайсар Рустам ушлаб олиб, // Ўзга жаллоднинг барисин, // Қилич дамидан ўтқариб (388); Қилар Рустам зайрати // кегача бериб келсам, деб” (396); “Олтин тахтли қулбаларим вайрондир, // Ойимларнинг хаста кўнгли хайрондир”. Матндаги қорайтириб кўрсатилган лексемаларнинг метафорик маъно қирралари лексик қуршовда ўзига хос услубда намоён бўлган. Халқ тилида ва анъанавий достонлар матнида фаол қўлланувчи ушбу лексемалар “Рустамхон”да метафорик маънода қўлланганки, улар